

ТИПСКИ И АТИПИЧНИ СТАРЦИ СРПСКЕ УСМЕНЕ ЕПИКЕ

Драгољуб Ж. Перић

*Педагошки факултет Сомбор
Универзитет у Новом Саду, Србија*

Key words: epic song, character, old man, type, individualization, myth, rite, status

Summary: The main aim of this paper is to show in which role and how the characters of the old men can appear. This research was conducted on the material of Viennese edition of Vuk's collections (SNP II–IV), the State Edition (SNP VI–IX), as well as records of Vuk and his associates from the so called manuscript edition (SNPr II–IV).¹ The epic stylization of an old hero was monitored in a diachronic perspective, in consultation of Bogišić's (Bogišić, 2003) and Pantić's (Pantić, 2002) collections, and the Erlangen manuscript (ER). The comparative-typological and structural-semiotic methods were functionalized for the purpose of this research. The research shows that the old man in epic emerges in two ways – from a typical to atypical – either as an honorable elder, supreme authority and wise man, i.e. „old wolf“, or as power-hungry weakling, with inappropriate materialistic or sexual appetites – on the negative characterization scale. The different mythical, ritual and social elements, assimilated in the notion of community about a certain historical epoch where the characters are situated in and the procedures of epic stylization build some of the most recognizable figures in Serbian oral poetic gallery which reveal full complexity and „layering structure“ of the epic characters of the old men.

Кључне речи: епска песма, лик, старац, тип, индивидуализација, мит, обред, статус

Апстракт: Основна намера овога рада јесте да покаже у оквиру којих делокруга и на који начин се реализују ликови епских старца. Грађу на којој је истраживање спроведено чини лајпцишко издање Вукових збирки (СНП II–

¹ Овај узорак грађе може се сматрати репрезентативним, премда не и свеобухватним (будући да неке територије на којима је епика постојала у то време нису равноправно, а друге нису уопште заступљене). Овај недостатак надомештен је с једне стране тиме што су њему прикључене Богишићева (Богишић, 2003) и Пантићева збирка (Пантић, 2002), као *Ерлангенски рукопис* (ER), чиме је омогућен и дијахрони увид у грађу, док је, с друге стране, увођење Милутиновићеве *Пјеваније* (Милутиновић, 1990) као контролног узорка имало за циљ да верификује одређене појаве, уочене на Вуковим записима или у старијој грађи.

IV), чему је придружено Државно издање (СНП VI– IX), као и записи Вука и његових сарадника из тзв. рукописног издања (СНПр II–IV). Праћен је начин епске стилизације старог јунака у дијахроној перспективи, уз консултовање Богишићеве (Богишић, 2003) и Пантићеве збирке (Пантић, 2002), као *Ерлангенског рукописа* (ЕР). За потребе рада функционализоване су компаративно-типолошка и структурално-семиотичка метода. Исходи истраживања показују да се епски старац реализује двојако – од типског до атипичног – или као часна старина, врховни ауторитет и мудрац, односно „стари вук“, или на скали негативне карактеризације – као властољубиви слабић, с непримерним материјалним или сексуалним апетитима. Сложеност и слојевитост епских старца показују и различити митски, обредни и социјални елементи, који, саображени представи колектива о datoј историјској епоси у коју се дати ликови ситуирају, као и поступцима епске стилизације, граде неке од најпрепознатљивијих фигура српске усменопоетске галерије.

Када син епског јунака стаса за женидбу, односно досегне онај узраст када стиче право да јаше коња и носи оружје, јунак, предавањем свог статуса (симболички представљеног коњем и оружјем, ређе и рухом) сину, објављује синонљеву иницијацију, истовремено се сам повлачећи из епског света.² То уступање инсигнија јуначког статуса (тј. потпун излазак из епског света, двобоја и пустоловина), „представља, у суштини, ритуалан процес јунаковог епског умирања, које ће се окончати онога часа када јунак буде обезоружан и епски незаштићен, у стању истоветном ономе пре његове епске иницијације“ (Сувајдић, 2005: 173). Стога, појављивање старог јунака у оквиру делокруга *главног јунака* у епском кодирању означава својеврсни искорак из традиционалне норме.

Када му припадне нека од споредних улога, старац постаје један од незаобилазних ликова различитих епских каталога. Поименце, у песми, често се помињу ликови који као да су „рођени стари“ (в. Петковић, 2010: 65): **Југ Богдан** (СНП II: бр. 32, 35, 36, 44, 45, 46, 48, 49, 50; СНП III: бр. 10; СНПр II: бр. 26, 30, 32), **деспот Ђурађ Бранковић** (Богишић, 2003: бр. 9, 10, 26; СНП II: бр. 80, СНП III: бр. 10, СНПр II: бр. 65), **Новак** (Богишић, 2003: бр. 106; ЕР: бр. 66, 67, 150; СНП III: бр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10; СНП VI: бр. 39; СНП VII: бр. 33 и варијанте, 35, 36; СНПр III: бр. 1, 2), **Јован Шандић** (СНП III: бр. 47; СНПр III: бр. 63), **Вујадин** (СНП III: бр. 50), **Ђурађ Сенковић** (СНП III: бр. 56), **руски краљ Александар** (СНП VII: бр. 19), и др. На

² Старост се, том приликом, најчешће наводи као разлог повлачења из бојева: „Ја сам јунак врло остарио / И јуначки мејдан оставио, / Ја не могу мејдан дијелити“ (СНП II: бр. 55).

противничкој страни налазе се: **Ћејван / Ћеиван / Ћевај-ага / Ћејфан-ага** и сл. (СНП III: бр. 26, 37, 40; СНП VI: бр. 49, 55, 56; СНП VII: бр. 3 и варијанте, 9; СНПр III: бр. 16, 47, 48, 54, 62), **Кариман** (СНП III: бр. 37; СНП VI: бр. 49), **будалина / Орашина Тале** (СНП VII: бр. 2; СНПр III: бр. 35, 39) и др. Епитет *стари*, као и суфигиране форме *стар-ац*, *стар-ина* притом најчешће представљају неизоставни елемент њихове номинације.³

Биолошка старост ових ликова, како је назначено у песми, може драстично да варира – од нешто више од шездесет година, колико има тешко покретни (х)оца Новљанин (СНПр III: бр. 73), преко *сто двадесет година* – руски краљ Александар (СНП VII: бр. 19), *сто тридесет* – стари Ће(ј)ванага (СНПр III: бр. 48), тј. *сто шездесет лета* – војвода Миклен (СНПр II: бр. 29), све до разуђене биографије Марка Краљевића од чак *триста година* (СНП II: бр. 74), односно *триста и три лета*, колико има Кузун Јања (СНП III: бр. 10).⁴ Године старости обично нису прецизиране, а информација о старости лика даје се посредством описа, при чему је седа брада (понекад – и крезубост) део формулативног описа епског јунака:

Отуд дође старац Ћефан-ага
На његова коња големога,
Пала му је на облукџу брада,
Вјетар пуха те му шогџу лула,
У главу му зуба ђавољега. (СНПр III: бр. 47)

³ Старост, овде, представља конкретизацију типског круга особина на нивоу именовања – „унутрашњи карактер лика изражава се посредством спољашњих, физичких црта; то је епитетизација, обележавање јунака сталном ознаком, која му је својствена, тако рећи – маска његових сталних својстава. Међутим, стални епитет јунака је (...) исто што и његово име, тј. она иста његова суштина, само што је са именице прешла на улогу придева који одређује његово име (Фрејденберг, 2011: 290). Па ипак, овај конструкт условљен је тиме да не постоји нека даља карактеризација. Свако додатно конкретизовање лика одређеним особинама слаби сталним епитетом пресупонирани круг типских одлика и води ка дестабилизовању или мењању семантичког предзнака (ауторитет мудраца бива пољуљан, а епски старац поприма црте кукавице, слабића и сл.).

⁴ Постоји, додуше, један старији епски јунак – извесни Настрадаин у песми из Милутиновићеве збирке има четиристо шездесет година (в. Милутиновић, 1990: бр. 55). Међутим, с обзиром на то да је та песма „сочиненије младога владике црногорског“ (Исто: 220), она није узета у обзир.

Дуга седа брада, такође, доминира и у опису једног од три добра јунака.⁵ *Сиде браде до појаса Краљевићу витез Марко*⁶ (Богишић, 2003: бр. 46).⁷

Такав опис одговара архетипској слици *мудраца*, што је, једним делом, утицало на дистрибуцију старог јунака унутар базичног делокруга „**саветодавца, мудраца, искусног јунака**“ (Петковић, 2010: 74). Уз то, различита културна наслојавања довела су до тога да „израстао на митолошком супстрату – дуговечни старац, предак, сведок неколико генерација, сажима колективно искуство, поседује надзнање, те постаје готово видовит, представник оностраног (...), премештајући се на подручје ванвремености, вечности и бесмртности“ (Исто).⁸

Као типски мудраци у српској усменој епизи појављују се: **Југ Богдан** (СНП II: бр. 32), **старац Фочо** (СНП IV: бр. 24), **стари Кариман** (СНП III: бр. 37; СНП VI: бр. 49), **стари дервиш** – затвореник, а потом пријатељ и сапатник Бановић Страхиње (СНП II: бр. 44), као и **стари Ће(ј)ванага** (СНП III: бр. 48). Они су глас искуства – зналци и врсни познаваоци песме, тумачи снова (СНП VIII: бр. 36), традиције и (неписане) историје, коју, у морализаторском виду, посредују и предочавају млађим генерацијама.⁹

⁵ Уп. и Богишић, 2003: бр. 88.

⁶ Поред ове песме, Марко Краљевић као остарели јунак приказан је и у: СНП II: бр. 74; СНП VI: бр. 31 (*једна ђедетина*) и 37; СНП VII: бр. 26.

⁷ В. и песме у којима фигурирају четири јунака различите старосне доби: СНП III: бр. 47; СНП III: бр. 63.

⁸ Један од најстаријих примера тог типа јунака у индоевропској културној зони представља Кришна Дваипајана Вјаса – митски предак (прастриц) Пандава и Каурава – учесника у бици на Курукшетри, њихов савременик, а истовремено и, по предању, први казивач и учитељ свете повести Бхарата, као и њен први слушац: „На тој жртвеној свећаности, *nastavljaše Sauti, brahmani su u predasima između dužnosti govorili o mnogočemu što se tiče Veda, ali je Vjasa samo kazivao čudesnu i slavnu povest zvanu Bharata. Vjasa je naredio svome učeniku Vaišampajani da pred kraljem Đanmedajom ponovi celu Bharatu onako kako je od njega beše naučio*“ (*Mahabharata*, 2005: 15 – истакао Д. П). Спајајући ванвремено знање и искуство мноштва генерација с традиционалним ликом мудраца, учитеља и певача, Вјаса представља тенденцију објашњавања прошлих збивања враћањем на њихове почетке, персонализовану у једном лику. Његова епска биографија има уједно и најшири могући распон тако да обухвата и догађаје који су претходили бици, сам ток и исход битке (с позиције сведока), и праизведбу песме о бици.

⁹ Стога, велики *ауторитет старца* као Потебњина „културнотворна категорија“ (Петковић, 2006: 91) упућује на то да се, у традиционалној култури, на старо посматра као на апсолутно позитивно – „највиша вредносна тачка гледишта припада старијима и старцима, па се чак и за песму каже да је добра ако је од 'наших старијих'. Књиге, то јест правила понашања, не називају се случајно тако често *староставним*: живот се уређује из прошлости и старине“ (Исто: 92).

Њихово знање разбија оквире уобичајене спознаје и сеже у будућност – јер, онај који је у стању да схвати прошлост, може сазнати и будућност: **Југ Богдан** тако види судбину царства и *зна* да Лазарева просидба Милице није пука дрскост (како то изгледа синовима), већ судбинска предодређеност, као што је писано у „књигама старославним“ (СНП II: бр. 32), односно „књизи разборничкој“ (СНП II: бр. 26), које проричу будућност и судбину појединца (шта је коме од Бога суђено, све до судњег дана), тј. крај света (в. СНП II: бр. 32).

Културолошки сличан концепт мудрости, само на противничкој страни, заступа **старац Фочо од стотине љета** (СНП IV: бр. 24), који тумачи небеске прилике (знамења), учествује у колективном гатању водом, чита књиге инци(је)ле и преноси знање минулих генерација. Но, у трагичној заблуделости, њега нико не слуша, чак ни син, те он остаје само усамљени глас који упозорава на наступајућу пропаст. Чињеница да се, на почетку дешавања, старац Фочо налази у зачелју трпезе, сведочи о ресемантизацији етичког система вредности, при чему син не поштује оца, одбацује његов савет и јавно му противуречи (Исто). Реч старих више нема своју тежину, што се, у традиционалном систему вредности, схвата као један од тежих грехова (в. СНП II: бр. 2), а санкционише се смрћу прекршилаца. Такво деградирање, истакнуто неприхватањем суда старог мудраца или одсуством остарелих родитеља из славске трпезе (СНП II: бр. 60) указује на индивидуализацију у поступку (негативне) карактеризације епског лика, засновану на мотиву сукоба генерација. Истовремено, епски поглед на свет склон је томе да девалвацију етичких вредности у погледу односа према старима превасходно налази на противничкој страни,¹⁰ при чему она постаје један од мотивационих фактора *њиховог* пораза.¹¹

Генерацијска тензија очитује се и у томе што „тачка гледишта саображена јунаку ратнику младићке или зреле доби измешта старце на подручје деградираних, комично осветљених ликова“ (Петковић,

¹⁰ Марков побратим, Костадин, који не поштује старе господаре нити родитеље и не дели милостињу, и поред хришћанског имена и тога што слави *крсно име*, титулиран је *турском* сталешком титулом *бега* (СНП II: бр. 60).

¹¹ Када се представља огрешење о *своје*, углавном је реч о угрожавању хијерархијског односа владар – поданик: Мрњавчевићи устају против Уроша (СНП II: бр. 34), Југовићи против српског цар-Стјепана (СНП II: бр. 32), а Вук Бранковић издаје Лазара (Богишић, 2003: бр. 1; Петровић, 2001: бр. 4, 10; СНП II: бр. 45, 46, 49 и др.). Како „кршење кодекса понашања обележава крах једне епохе“, ни „свеопште расуло не може остати некажњено“ – „збир великашких преступа одразиће се на општем плану пропаст царства српскога, као и у амбивалентној карактеризацији појединих ликова“ (Самарија, 2008: 275).

2010: 77). Старачку опрезност пре упуштања у ризичну акцију млађи редовно проглашавају за кукавичлук (СНП VI: бр. 55, 66; СНП VII: бр. 3; СНП III: бр. 48), при чему стари јунак, глас искуства и једини који је био свестан опасности, често страда зато што су се млађи саборци оглушили о његово упозорење.

Пошто епске старце, махом, карактерише пасивност, недостатак енергије,¹² они се, као што се и може претпоставити, често налазе унутар статично обележених делокруга: *саветника* и *гласника*, те *владара*, као и у оквирима делокруга *жртве*,¹³ уз могуће удвајање и прожимање делокруга, или остваривање лика унутар разноликих секундарних делокруга.¹⁴ Нова ресемантизација остварује се тиме што ови ликови, уколико припадају непријатељским редовима, аутоматски добијају негативни предзнак, те њихова мудрост, из перспективе хришћанских ратника више наликује на лукавство и препреденост времешних муслиманских нејунака. Неретко, овим особинама придружене су и друге негативне карактерне црте: властољубивост, грамзивост, подмитљивост,¹⁵ похота и т. сл.

На султанову понуду да ће дати Стамбол у управу и чин „мохур саибије“ онемо ко савлада и освоји Црну Гору, јавља се само **Ђино паша стари**, тражећи: царски барјак, јаку војску – 12 000 бираних ратника, одлучног и енергичног *Фериз-пашу млада* као заповедника, као и сву потребну логистику (СНП IX: бр. 15). Међутим, не успева у свом науму. Слично томе, **стари бегови**, револтирани тиме што више година нису добили харач, пишу султану, тражећи војску за својеврсну казнену мисију, која би рају вратила у покорност турској власти (в. СНП IX: бр. 26). **Тридест ага бијелије брада**, потплативши од Риђана Ђура, покушавају да, на превару, погубе „два ускока млада“, но без успеха. У другој песми, **стари Мемед ага** иницира радњу – пише писмо султану, тражећи војну помоћ како би ликвидирао хајдука, **старога Мијата**, тако што ће га измамити на кумство и, уз помоћ

¹² Млади јунак представља „квинтесенцију епске енергије“ (Сувајџић, 2010: 29). Аналогно томе, по моделу бинарних опозиција – на супротном полу налазио би се старац. Али, ово важи само уколико он није главни јунак, односно и даље активни ратник (споредни лик).

¹³ В. Самарџија, 2008: 183, 242.

¹⁴ „Лик старца, најбоље се, ипак, уклапа у делокруге владара, жртава и везних ликова саветодаваца и духовника, јер се ту остварује архетипска синонимија старост = немоћ и старост = мудрост, искуство“ (Петковић, 2010: 66).

¹⁵ Колективни лик старца – *четири стара патријара* (СНП II: 19) добија првенствено негативну обојеност, када они „постављени за раскошни, пуни сто владара, обасути почастима, неправедно суде“ (Петковић, 2010: 77), а чувари етичких норми постају *млади ђакон*, односно *ђаче* самоуче.

неверног кума, убити из заседе (СНП VII: бр. 38). У функцији пошиљаоца јавља се и **Ћевајн ага** (СНП VII: бр. 9).

Старци из табора противника се, врло често, појављују у улози *оца отете девојке*, у сижејном моделу *женидбе јунака отмицом*. Најчешће, то је стари **Ћејван ага** (СНП III: бр. 26; СНП VII: бр. 3 и варијанте; СНПр III: бр. 54),¹⁶ односно, у варијанти, старац Брадарага (СНПр III: бр. 37) који се, после неуспеха потере, спасава бегом. Поред ове улоге, Ћејван се, такође, јавља и у некој од ритуалних улога у сватовима – као стари сват (СНПр III: бр. 62),¹⁷ просац младе невесте (СНПр III: бр. 16),¹⁸ или као један од противничких ратника, у каталогу војника (в. СНП VI: бр. 49).

Његово сигнификатно позиционирање – у близини девојака (СНП VII: бр. 3 и варијанте) и наглашени сексуални апетити, неприлични његовим годинама (*Бијела му и глава и брада, / И он носи пред собом девојку / Драга му је, обзире се на њу, / Те је љуби, жуберује с њоме* (...)) – СНП VI: бр. 56), упућују на могуће везивање архаичних сурвивала паганског култа плодности за овај епски лик. Уз то, сам његов изглед адекватнији је опису обредног коледарског лика *деде*, неголи опису епског јунака:

Сиједа му и глава и брада,
У главу му зуба ђавољега,
Но му вихар из шкрбина пува,
По коњу му међедину љуља,
Од оружја нигда ништа нема
Но о пасу сабљетину вуче,
А на рамо циду убојиту,
По ње му је опшивено вуком,
А од по ње крвљу заливено,
Наврх ње је од меједа глава,
Мртва лаје баш ка да је жива. (СНП VI: бр. 49)

¹⁶ У једној варијанти, стари Ћејван, престар за војевање, отац је делије девојке, која га у ратовању одмењује (СНП III: бр. 40).

¹⁷ Аналогно томе, на страни хришћанских ратника, као стари сват, појављује се Старина Новак (СНП VI: бр. 39).

¹⁸ И други примери потврђују да старац у улози неадекватног просиоца постаје типски лик (в. СНП VII: бр. 24; СНПр IV: бр. 25). Стари Вајнемејен проси невесту – кћи Севера – из *Похјоле вечно мрачне, из сумрачне Сариоле*, али бива одбијен (в. *Калевала*, 1980: 144–154); Молијеров Харпагон настоји да ожени младу Маријану, но без успеха, стари Карамазов бори се са сином за Грушењкину наклоност и сл. што су само неке од најпознатијих хипостаза овог типског лика.

Карневализацији овог лика, поред териоморфне маске,¹⁹ нарочито доприноси опис старчевог копча, *црвене боје* и *опшивеног кожом*. Такво копча јавља се као неизоставни обредни реквизит коледарске (дамаларске) поворке и носи фалусну симболику (в. Зечевић, 2008: 97–98).²⁰ Осим тога, Ђејван-агино (неприлично) понашање (еротског карактера) с отетом девојком (в. СНП VI: бр. 56) указује на везу с култом плодности, чији је носилац, у контексту коледарског обреда, био управо лик старца (претка) – *дед(иц)е*.²¹ Будући да појављивање овог стогодишњака на епској позорници прати чуђење, изазвано његовим поновним активирањем,²² он, по свему судећи, реактуелизује и митологему о поновном враћању (упокојеног / симболички мртвог) јунака – митског претка (у обредној равни). Следствено томе, стари Ђејван ага израста у комплексан лик, који спаја архаичне реликте различитог порекла, посредоване епским погледом на свет и начелима епске стилизације.

За разлику од старца из непријатељских редова, времешни споредни ликови на *нашој* страни углавном се појављују унутар секундарног делокруга *оца младог јунака*.²³ У складу с патријархалним системом вредности, с једне стране, мушко потомство је, по правилу, прижељкивано – оно ће наставити породичну лозу, а најчешће, и очево занимање. Штавише, породично богатство и благостање неретко је самеравано на основу броја синова – што је више мушке деце, тиме је и слика породице ближа идеалној. Уз то, с друге стране, одређени реликти митске прошлости оставили су трага и у свету песме, те је старац, окружен седморицом, осморицом, односно деветорицом

¹⁹ „Стари јунак обликован је као застрашујући лик, који магијски преузима један део природе животиња чије крзно носи“ (Пешикан-Љуштановић, 207: 154).

²⁰ Посматрано на ширем корпусу грађе који укључује и муслиманску епiku, показује се да овакво копча (допола *опшивено вуком*, а отпола *крвљу обојено*), осим у арсеналу старца Ђејван-аге, појављује се и као део наоружања других епских јунака (в. Höftmann, 1976: бр. 25, 31, 32). То, међутим, не оповргава претходну претпоставку о обредном прототипу овог лика, већ би могло показати даљу ритуализацију овог лика – од Ђејвана, који као да сраста с обредном маском, до младића (*десни барјактар; дијете Халил / Гојени Халил*) који „интерпретира“ обредну улогу деде.

²¹ Саставни део обредног понашања деде представља ношење „дрвеног *phallós*-а пресвученог кожом, помоћу којег изводи непристојне радње с невестом“ (Зечевић, 2008: 97).

²² Песма то експлицира стиховима: *Куд се стара кила подигнула / Ево пуно шеснаест година / Од како је чету оставила* (СНП VI: бр. 49).

²³ Типичан пример за споредни лик оца младог јунака представља старац Вукосав, отац ускок-Радојице (СНП VI: бр. 76).

синова – остатак старог словенског Пантеона,²⁴ у стабилној вези Југ Богдан – девет Југовића,²⁵ постао саставни део српске епске традиције.²⁶ Али, чак и да број синова није експлициран, или да је реч о само једном сину, јунак отац је, тиме, ипак, остварен.

Епска биографија **Старине Новака** обично се доводи у везу с ликом Грујице Новаковића, при чему се истиче стабилност везе отац – син, а посебно оданост сина, који остаје веран оцу чак и када их дружина напушта. Без обзира на историјску неутемељеност овог повезивања (в. Сувајџић, 2005: 201–209), песма је довела у везу ова два лика патријархализацијом односа у хајдучкој чети, отеловљеном „у беспоговорном извршавању наредби и поштовања ауторитета харамбаше“ (Исто: 218). Новак и Грујица повезују се у песми у патрилинеарно,²⁷ при чему се, типизацијом антитетичког односа „стари бабо“²⁸ и *младо дете*“, ова веза уопштила до формуле (в. Клеут, 1988: 98).

При томе, Старини Новаку су, аналогно годинама, припале функције *старешине* (харамбаше) и *оца*. Чак и када се изневерава прва функција, глорификује се склад породичних односа и Грујичина приврженост оцу. За разлику од тога, чланови дружине који окрећу леђа свом харамбашу, животима плаћају неверство. Разлог који наводе хајдуци приликом иступања из Новакове чете јесте управо његова *старост*. Оно што је испрва сматрано Новаковим главним квалитетом, ресемантизацијом се проглашава за његову ману. Пошто је „остарио тешко“, дружина сматра да Новак више није способан за четовање, нити да му приличи статус харамбаше (ЕР: бр. 66; СНП III: бр. 3; СНПр III: бр. 2). Међутим, обрт то оповргава, показујући да искуство, смелост и хајдучка *срећа* вишеструко надилазе самоуверено уздање у пуку снагу. Истовремено се истиче поковање ауторитету старијих као кључ успеха:

²⁴ Перун се у старој словенској митологији представља као божанство које има осам, односно девет синова – в. Иванов, Топоров, 1974: 26–30.

²⁵ Знатно мању епску популарност добили су стари *од Сријема Јањо* и његових седморо синова (уп. СНП VI: бр. 42).

²⁶ Аналогно томе, Асан ага (као стајаће име) и његових девет синова, дати у слици идеализоване породице, могли би представљати муслимански пандан Југ Богдану и Југовићима – в. ЕР: бр. 142.

²⁷ Сличан тип односа успостављен је и у трочланој хајдучкој чети, коју чине стари Вујадин и два његова сина (СНП III: бр. 50), односно у усчкој чети на чијем челу је Иван Сењанин, а у којој је, поред осталих ратника, и његов син.

²⁸ У овом спрегу, реч више нема своје пренесено значење – *старина*, већ фактичко (дословно) – *отац* (Сувајџић, 2005: 216).

Тешко оном свакоме јунаку
Што не слуша свога старијега! (СНП III: бр. 3)²⁹

Међу другим сижеима није у толикој мери присутна тенденција Новаковог свођења на глас искуства, већ он постаје делатни учесник збивања, *главни јунак*.³⁰ При обради теме змајеборства,³¹ Старина Новак, и поред присутног ривалитета с дели-Радивојем, не жели да се бори с братом, него ће обојица своје јунаштво и одлучност доказати савладавањем троглаве аждаје. Но, Радивој(е) није издржао искушење и спасава се, кукавички, бегом, док Новак, уз Грујичину помоћ, савлађује аждају (в. СНП VII: бр. 35). Делокруг *главног јунака*³² припада му у оним песмама које говоре о околностима његовог одметања у хајдуке (в. СНП III: бр. 1; СНП VII: бр. 33 и варијанте; СНПр III: бр. 1), с тим што су бројне варијанте о његовом четовању условиле „да знатно прошири свој основни делокруг хајдучког харамбаше на улоге митолошког јунака, мегданције, кукавице и спасиоца, остарелог јунака, родитеља, сватовског званичника“ (Петковић, 2010: 81).

У оквиру базичног делокруга *старешине*, сем Новака, појављује се још и стогодишњи неустрашиви **харамбаша Лимо** (СНП III: бр. 42), те стари **Пеул капетан**, који више вреди сам него његових дванаест солдата (СНП III: бр. 38), али и војсковође у песмама новијих времена, хронолошки знатно ближи свом историјском прототипу – пркосни стари војвода **Петар Кршикапа** (СНПр IV: бр. 36), а од савезника – **Лауд генерал / старац Лаудан** (СНП VIII: бр. 34, 35; СНПр III: бр. 73; СНПр IV: бр. 3), **Мамул** (СНПр III: бр. 74), **Суваров** (СНПр IV: бр. 3), као и **Омер паша стари** (СНП VII: бр. 56; СНП IX: бр. 14, 29), **бег**

²⁹ Судбина чланова Новакове чете показује примером да „колективна смрт постаје својеврсна казна због прекршеног хајдучког и ратничког кодекса“ (Самарија, 2008: 277).

³⁰ Ово унеколико релативизује став да „Старина Новак као харамбаша и старешина никада није међу Вуковим записима у делокругу главног јунака, осим када се казује о разлозима одметања“ (Самарија, 2008: 298).

³¹ Змаја може победити само змајевић–јунак кога је зачео змај, и који је и сам, делом своје природе, змај – в. Пешикан-Љуштановић, 2002: 32–35; Перић, 2008: 76–80, 228–237. Иако је мало песама у којима је дотакнуто питање порекла Старине Новака, с једне стране, постоје примери у којима се изводи порекло јунака од митског претка – змаја (в. Сувајдић, 2005: 233), док би се, с друге стране, својим громовним гласом (СНП III: бр. 6) (в. Раденковић, 1988), као и актуализацијом теме змајеборства, Новак могао довести у везу с митским убицом змаја – Перуном.

³² Поред Старине Новака, делокруг главног јунака добија, од остарелих јунака, још једино Јован Косовац у варијанти новијег времена бележења (в. Петровић, 2001: бр. 62).

Ибрајим (СНП VIII: бр. 37) и хотски војвода **старац Хасан Хот** (СНП IX: бр. 25) од непријатељских заповедника.

Од владара позних година помиње се угарски **краљ Матијаш**, коме Алија Ђерзелез упућује позив на двобој. Међутим, Матијаш не одлази на двобој (*Стар бијаше, ићи не смијаше* – СНП VI: бр. 59), већ шаље свог младог заточника, Змај Огњеног Вука, који потом савладава насилника. Иако је историјски Матија Корвин био нешто млађи од Вука Гргуревића Бранковића, приказан је као старац (јунак му се, из поштовања, обраћа са *ђеде*) и краљ. Уз фамилијаризацију вазалских односа (в. Пешикан-Љуштановић, 2002: 132–139), рационализује се поступак – јуначка етика налаже дужност и обавезу заштите немоћних и слабих.

Слично томе, епска биографија **деспота Ђурђа Бранковића** обједињује делокруге владара и жртве. Његово наслеђивање деспотског достојанства у позним годинама, као и дуг животни век, рефлектовали су се и на песму. Углавном се последно назива *старцем* – што је „sasvijem prema istoriji, iz koje se zna da je Đurđu bilo 60 godina kad je stupio na prestolje i da je doživio devedesetu godinu; dakle je bio 'starac' čitavo vrijeme svoje vlade“ (Maretić, 1966: 146). Упркос томе што је остао упамћен по својим поодмаклим годинама, „атрибут времешног Ђурђа искључује мудрост, углед и ауторитет, обележја која иначе прате типске црте старца [...] и делокруг старешине–владара. Старост је у Ђурђевој епској биографији знак слабости и неспособности, док су притворност, кукавичлук и подмуклост наличја владарских обележја“ (Самарџија, 2008: 217).

Такав његов лик израста из комплексних односа Бранковића и Хуњадија, као и стабилности везивања мотива издајства за његовог оца, Вука Бранковића, у усменој традицији. Уз то, чињенице да се није 1448. прикључио походу на Турке, као и заробљавање Јаноша Хуњадија приликом његовог неславног повратка из Другог косовског боја, остају сачуване у старијем слоју епике. Проугарски оријентисани, певачи бугаршлица „памте“ Ђурђа Бранковића као изразито негативног – Јанковог непријатеља, „невјеру деспота Ђурђа“ (Богишић, 2003: бр. 9)³³ и старца (Исто: бр. 10 и 26).³⁴ Међу

³³ Изузетак представља де Пачијенцин запис, где Јанко деспота Ђурђа етикетира са „славни деспот“ – уп. Панџић, 2002: 33.

³⁴ „На општем плану сукоб је мотивисан само Ђурђевома невером, а песма је изразито тенденциозна и потпуно `на страни` Јанковој. Такође, има разилажења и у детаљима: историјски Јанош Хуњади могао је, рецимо, од деспота Ђурђа бити млађи тек десетак година, а песма их слика као ратника у пуној снази и старца“ (Пешикан-Љуштановић, 2002: 109).

хронолошки млађим записима постоје недоследности – старосна доб деспота Ђурђа некад није експлицирана у номинацији. Ближе се одређује као „славни Ђурђе, српска круна златна“ (СНП II: бр. 82), „славни Ђурђе“ и „краљ“ (Исто: бр. 81), те „бан деспот Ђуро“ (Исто: бр. 86), или детопонимно – „Смедеревац Ђуро / Ђурђе“ (ЕР: 18; СНП II: бр. 79; СНП VI: бр. 29 и 30) односно Смедеревих Ђуро (СНПр II: бр. 87). Ипак, у неколико примера, истакнута је такође његова старост (в. СНП III: бр. 10; СНП VI: бр. 39; СНПр II: бр. 64, 65).

Ово померање у именовању и атрибуцији лика указује на то да се превасходно негативно приказивање деспота Ђурђа временом повлачи, а „проклетство бачено на Вука и његово `име и кољено` не заборавља се, али се, с мушког дела породице, преноси на жену странкињу, која се зове проклетом, и њену ћерку `турску царицу`“ (Пешикан-Љуштановић, 2002: 65). Тиме се, уједно, лик деспота Ђурђа у песми рехабилитује, враћајући се најстаријој представи о славном деспоту, који челује над светлом господом смедеревском. Деспотова наводна уздржаност, притворност и неспособност налазе „алиби“ у неукроћеној, демонизованој супрузи, оличењу властољубивости и зла.

Но, идеалтипски лик владара кристализовао се у традицији кроз сећање на **Немањиће старе** (СНП II: бр. 35) и у носталгичном присећању војводе Рајка на срећна времена и моћне династије (в. СНП III: бр. 10)³⁵ – најпотпунијој епској слици златног века српске историје. Притом, атрибуција *стари* не представља више обележје узраста,³⁶ већ постаје метафоричка ознака целокупне прошлости, али и узорити модел за будућност.³⁷

Такав степен поштовања старости, уз својеврсну сакрализацију старости и мудрости, али и типизације старости у номинализацији лика (в. Петковић, 2010: 75), присутна је једино још у приказивању лика старог **свештеника, патријарха** или **игумана / калуђера**. Они некад уносе у свет песме извесну меру фантастике – њихово велико знање оваплотило се у моћ – *исцељивања* (СНП III: бр. 14; СНП VI: бр. 29), или вршења различитих чуда (в. СНП III: бр. 11, 12, 13, 14).

³⁵ „У ретроспективи пуној сете, у синтетичком каталогу владара и јунака у распону од више од три и по века, у обележавању историјских националних међа, настаје песма о Маргити девојци и Рајку војводи која имплицитно почива на немањићкој државотворној идеологији“ (Милошевић-Ђорђевић, 2011: 33).

³⁶ Јунаци нових времена подижу морал дружине подсећањем на подвиге јунака „од старине“ – Милоша и Лазара пре свега (уп. СНП IX: 11, 32).

³⁷ „У епском схватању времена, једном усвојена епоха као идеал праведности и поштења, као својеврсни златни век, као врхунац херојских и моралних вредности, постаје ванвременска и може се односити на свако будуће време коме је узор“ (Милошевић-Ђорђевић, 2011: 33).

Уколико се ова свештена лица појаве у групи (*триста калуђера + дванаест светијех владика + четири стара патријара*), попримају етички негативне конотације, те постају слика моралне хипокризије, нискости и полтронства (уп. СНП II: бр. 27).³⁸

Лишен сакралне димензије, епски старина фигурира још у улози доброг, реномираног ратника, „старог курјака“, чије искуство и вештина ратовања расте с годинама, попут **Илије**, *старог мегданције* (СНПр II: бр. 56), *љута змаја Реље Омучевића* и **војводе Миклена** (Исто: бр. 29), те Марковог **стрица Владимира** (СНП VI: бр. 26).³⁹ Исто признање песма одаје и искуству противничког ратника – **старог вука**, **Будалине Тал(ет)а** (в. СНП VI: бр. 76, СНП VII: бр. 2; СНПр III: бр. 35, 39), са својом убојитом дреновом батином, који, упркос старости, успева да надвлада млађег и виталнијег противника, Тому барактара (СНП VII: бр. 2).

Уверљиво стилизовани и ближи историји јесу црногорски јунаци новијих времена, попут **Драга Мартиновића**, *старог мегданције*, који учествује у борбама „докле види гађат` цеверданом“ (СНПр IV: бр. 39), те **Станка Банићевића**, осамдесетогодишњег осветника (СНП VIII: бр. 54), односно остарелог **Шуја Караџића**, учесника у Бици на Мљетичку (СНПр IV: бр. 33), или пак старог устаника, сјајног стрелца, **Радивоја Прекодринца** (СНП IV: бр. 35). Промена начина ратовања (коришћење ватреног оружја, све ређа борба прса у прса и сл.) омогућили су овим јунацима дуже задржавање јуначког статуса, упркос терету година.

Уколико пак нису добили више простора у некој од осамостаљених епизода песме, стари ратници постају тек једно од лица из различитих епских каталога, или саставни део декорума, тј. галерије епских ликова у песми. Њихова маргиналност погодовала је да се за њих вежу делокрузи резервисани првенствено за споредне ликове, попут делокруга *жртве*. Такви су: **стари Топлица** (СНП II: бр. 42), **старац**

³⁸ Када се *старац патријар* појављује изоловано, носиће типску црту мудрости. Али, понекад, зависно од сижеа, типска мудрост се ресемантизује и почиње се читати као лукавство (в. СНП III: бр. 15).

³⁹ Специфичан случај старог јунака као носиоца делокруга главног јунака представља Јован Косовац (в. Петровић, 2001: бр. 62) у варијанти забележеној у првој половини XX века, који, по мишљењу Соње Петровић, представља „свевременог чувара и заштитника Косова, места где почивају душе предака“ (Исто: 284). „Предак заштитник, утвара или митолошко, ванвремено биће, неугледним, одрпаним, оронулим изгледом најпре збуњује дијете Секулу, а затим га силовитим наступом насмрт преплаши“ (в. Петковић, 2010: 68). С обзиром на чињеницу да *који с њим заметне кавгу, / сваки мора да изгуби главу*, може се закључити да Јован Косовац добија изразиту митску обележеност – постаје налик демону смрти, односно преображава се у његову епску транспозицију.

Витковић (СНП VII: бр. 9), извесни **Матеља** (СНП VIII: бр. 10) и **Вујадин** (СНП VIII: бр. 22), а на противничкој страни – дремљиви **Али(л) ага** (СНПр IV: бр. 13) и несретни сват, **Јемин ага** (СНПр III: бр. 28).

Ови старци, од поштованих и сакрализованих, све до исмејаних и деградираних, сведоче не само о догађајима, већ и о духу једног времена, прекодирају једне традиције која се огледа, непосредно, у промени односа према ауторитету. Времешни чувари знања и традиције, али и носиоци статуса јунака, ови ликови, изласком из архетипски постављеног сигурног простора дома, топлоте и песме крај ватре (уп. Фруге, 1979: 229–230), враћају се, последњи пут, у свет песме, налазећи ту своје трајно пребивалиште.

Збирке и извори:

Богишић, 2003 – Богишић, Валтазар. *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*. Сакупио и на свијет издао В. Богишић. Горњи Милановац: ЛИО.

Калевала, 1980 – *Калевала*. Прев. с финског др Иван С. Шајковић. Београд: Рад.

ЕР – *Ерлангенски рукопис*. Зборник старих српскохрватских народних песама. Прир. Радослав Меденица и Добрило Аранитовић. Никшић: НИП Универзитетска ријеч, 1987.

Милутиновић, 1990 – Милутиновић Сарајлија, Сима. *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Приредио Добрило Аранитовић. Никшић: НИП Универзитетска ријеч.

Пантић, 2002 – Пантић, Мирослав. *Народне песме у записима XV–XVIII века*. Антологија. Избор и предговор др Мирослав Пантић. Београд: Просвета.

Петровић 2001 – *Косовска битка у усменој поезији*. Прир. Соња Петровић. Београд: Гутенбергова галаксија.

СНП II – Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме*. Скупио их и на свијет издао – – –. Књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије, у Бечу, у штампарији јерменскога манастира, 1845. Прир. Радмила Пешић. Сабрана дела Вука Караџића. Књ. 5. Београд: Просвета, 1988.

СНП III – Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао – – –. Књига трећа у којој су пјесме јуначке средњијех времена, у Бечу, у штампарији јерменскога манастира, 1846. Прир. Радован Самарџић. Сабрана дела Вука Караџића. Књ. 6. Београд: Просвета, 1988.

СНП IV – Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао – – –. Књига IV, у којој су пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу. Прир. Љубомир Зуковић. Сабрана дела Вука Караџића. Књ. 7. Београд: Просвета, 1988.

СНП VI – Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме*, скупио и на свијет издао – – –. Књига шеста у којој су јуначке пјесме најстарије и

- средњијех времена. Прир. Љуб. Стојановић. Биоград: Државно издање, 1899.
- СНП VII – Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме*, скупио и на свијет издао – – –. Књига седма у којој су пјесме јуначке средњијех времена, Прир. Љуб. Стојановић. Биоград: Државно издање, 1900.
- СНП VIII – Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме*, скупио и на свијет издао – – –. Књига осма у којој су пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу и о војевању Црногораца. Прир. Љуб. Стојановић. Биоград: Државно издање, 1900.
- СНП IX – Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме*, скупио и на свијет издао – – –. Књига девета у којој су пјесме јуначке новијих времена о војевању Црногораца и Херцеговаца. Прир. Љуб. Стојановић, Биоград: Државно издање, 1902.
- СНПр II – Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме*, из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића. Књига друга – пјесме јуначке најстарије. Прир. Живомир Младеновић и Владан Недић. Београд: САНУ, 1974.
- СНПр III – Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме*, из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића. Књига трећа – пјесме јуначке средњијех времена. Прир. Живомир Младеновић и Владан Недић. Београд: САНУ, 1974.
- СНПр IV – Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме*, из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића, Књига четврта – пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу. Прир. Живомир Младеновић и Владан Недић. Београд: САНУ, 1974.

- Hörmann, 1976 – Hörmann, Kosta. *Narodne pjesme muslimana BiH*, knj. 1. Priredili Hörmann, Kosta i Đenana Buturović. Sarajevo: Svjetlost.
- Mahabharata, 2005 – *Mahabharata*. Zamislili, izabrali i preveli s engleskog Slobodan Vlasisavljević i Goran Andrijašević. Sa sanskrtskim izvornikom uporedio, izradio konkordanciju s engleskim prevodom i kritičkim izdanjem sanskrtskog teksta po pevanjima, napisao napomenu i beleške Miroslav Ježić. Novi Sad: Svetovi.

Литература:

- Зечевић, Слободан. 2008. *Српска етномитологија*. Прир. Бојан Јовановић и Божидар Зечевић. Београд: Службени гласник.
- Иванов, Вячеслав Всеволодович и Топоров, Владимир Николаевич. 1974. *Исследования в области славянских древностей*, лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. Москва: Наука.
- Клеут, Марија. 1988. Старина Новак – начин карактеризације лика у српскохрватским усменим песмама. *Старина Новак и његово доба*. Ур. Радован Самарџић. Београд: Балканолошки институт – Српска академија наука и уметности. 95–107.
- Милошевић-Ђорђевић, Нада. 2011. *Радост препознавања*. Нови Сад: Матица српска.

- Перић, Драгољуб. 2008. *Териоморфни јунаци словенске епике: Волх Веславјевич и Змај Огњени Вук – компаративно-типолошка аналогија*. Београд: Београдска књига.
- Петковић, Данијела. 2010. Епски стогодишњаци – поштоване старине и исмејани старци. *Ликови усмене књижевности*. Ур. Снежана Самарџија. Београд: Институт за књижевност и уметност. 65–89.
- Петковић, Новица. 2006. *Огледи из српске поезике*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пешикан-Љуштановић, Љиљана. 2002. *Змај Деспот Вук – мит, историја, песма*. Нови Сад: Матица српска.
- Пешикан-Љуштановић, Љиљана. 2007. Карактеризација епског јунака бојом. *Станаја село запали*. Нови Сад: ДОО Дневник – новине и часописи. 144–155.
- Раденковић, Љубинко. 1988. Митски атрибути Старине Новака у епској поезији Јужних Словена и Румуна. *Старина Новак и његово доба: зборник радова*. Уредник Радован Самарџић. Београд: САНУ. 211–249.
- Самарџија, Снежана. 2008. *Биографије епских јунака*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Сувајџић, Бошко. 2005. *Јунаци и маске: тумачења српске усмене епике*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Сувајџић, Бошко. 2010. Млад јунак у јужнословенској усменој поезији. *Ликови усмене књижевности*. Ур. Снежана Самарџија. Београд: Институт за књижевност и уметност. 29–63.
- Фрејденберг, Олга Михајловна. 2011. *Поетика сижеса и жанра*. Прев. с руског Радмила Мечанин. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Frye, Northrop. 1979. *Anatomija kritike: četiri eseja*. Prev. s engleskog Giga Gračan. Zagreb: Naprijed.
- Maretić, Tomo. 1966. *Naša narodna epika*. Napomene i pogovor Vladan Nedić. Beograd: Nolit.